

A TARCALI KORONAUADALOM ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI

OLAJOS CSABA

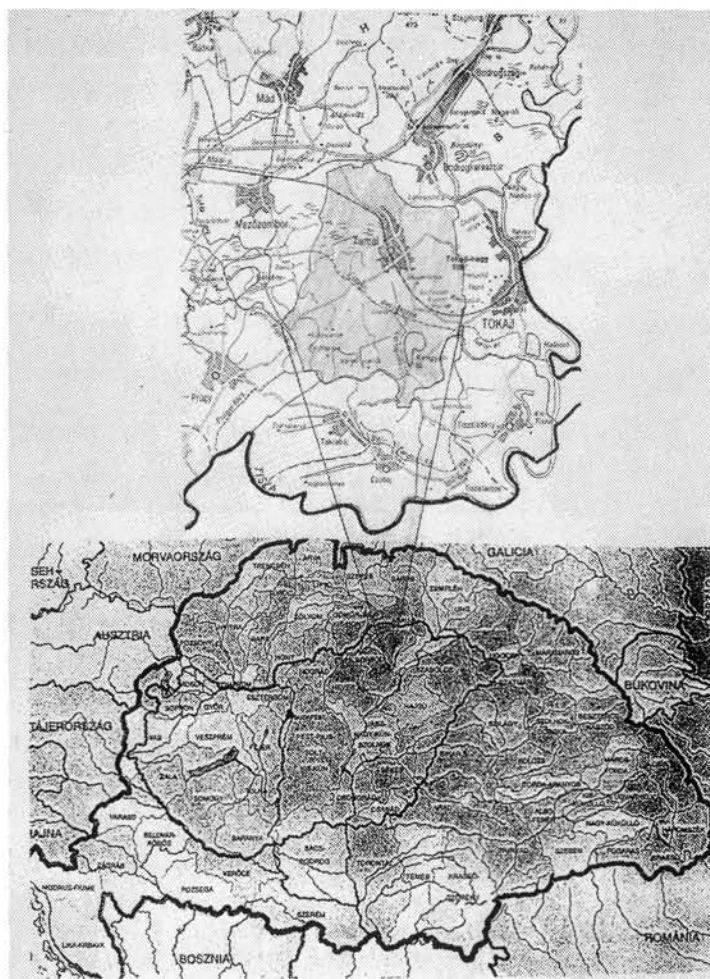
A *Tokaj-Hegyalja* név egy olyan fogalmat takar, mely egyrészt magában foglalja azt a természetföldrajzi, gazdaságföldrajzi egységet, ahol a tokaji bor terem, de jelenti azoknak a mezővárosoknak az összességét is, amelyek az abaújszántói Sátor-hegynél kezdődő és a Sátoraljaújhelyi hegynél végződő területen fekszenek, és történelmük összefonódott a Rákóczi-családdal, a Rákóczi szabadságharccal. E történeti tájnak az építészeti kultúrája is jellegzetes, izgalmas. Nagyon sok gótikus, reneszánsz emlék található itt, de közülük a barokk stílusú épületek vannak túlsúlyban. Az elmúlt időszakban az Ybl Miklós Főiskolával végeztettünk felméréseket több településén. Ekkor figyeltem fel az itt lévő mezővárosok közül Tarcalra, a szőlők közül kiemelkedő templomtornyáival és a dombtetőn álló, a tájat uraló Teréz-kápolnájával. Tovább fokozta kíváncsiságomat, amikor kiderült, hogy a település hosszú évszázadokon keresztül királyi birtok volt. Így az állami, a mezővárosi nemesség, polgárság, valamint a parasztság építkezése egymás mellett él egy településen, egymásra hatva kultúrájával, formavilágával, technikájával.

A mezőváros Magyarország északkeleti részén, az Alföld és a Zempléni hegység találkozásánál helyezkedik el (1–2. kép). Közigazgatásilag Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a volt szerencsi járás területén fekszik. A történeti Zemplén megye, ezen belül a Hegyalja, egyik legdélibb települése, Tokajtól 4 km-re, Szerencstől 10 km-re, Sárospataktól 30 km-re található. Történelme összefonódott e három város és vár történetével. Különleges helyzetét jellemzi, hogy az államalapítás óta a község (mezőváros) birtokosa a királyi uradalom volt kisebb-nagyobb megszakításokkal a felszabadulásig. A lakosság fő foglalkozása már a kora középkortól a bortermelés.

A községet ízesen és képiesen mutatja be egy 1822-ben készült és Kaszner János akkori pataki járási főszolgabíró, valamint Kozma András főesküdt aláírásával hitelesített leírás.¹

„Ezen városnak valóságos eredeti fekvése az úgynevezett Tokaji és Tarczali hegynek délre fekvő alsó részében esik, és azért a hegynek rendes kiterjedéséből kivált távolabbiul elég díszes ábrázolatját mutatja a városnak. Felette pedig az egész világ előtt nevezetes Borokat termő szőlő Hegyei ékesítik, mert azoknak, kivált azon részei, melynek egyenesen a városból ki menő délfelől részen szőlőt terme Hegyek, a legelső Claszisu Borokkal szolgálnak birtokosainak. A város alatt pedig déltől fogva csak nem a Napkeletig ki terjedő zöld pázsitja vidámítja az emberi természetet azontul pedig az úgynevezett Bótsere tó, . . . Ezek után nap nyugat és észak között fekvő szántó földjei, melyek két részre vagynak fell osztva, . . . Vannak ezen város Határjában több nevezetes nagyobb és kisebb Tavak is, . . . melyek minden Esztendőbe többnyire ki szoktak száradni, hanem az árvíz idején szoktak tele telni, és többnyire a vizet egész a város allyáig megnövesztení . . . Ezen városnak Határjában semmiféle Pusztá várai, avagy Kastélyai, vagy egyéb emlékezetre méltó épületei, vagy azok omladékai nem találtnak . . . Van azonban ezen városunk

1. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1896. 136–138.

1. kép. Térképek Tarcal földrajzi helyzetének bemutatására

közepe tályán egy különös természetes dombra épült Katholicusok részére való díszes templom, Toronnyal ékesítve és benne az épülethez alkalmazott három jó nagyságos ékes Harangokkal . . . Van ugyantsak ezen Templom mellett, de már völgyesebb helyen épült Református lakosoknak is kőből épült és Toronnyal díszkeskedő Temploma . . . Vagyon még e felett, az úgy nevezett Theresia Hegyén néhai ditsőséges emlékezetű Királyné Mária Therézia által kőből épített kiss Káplnátksa, Szűz Szent Therésia tiszteletére.”

A település története

„Ősrégi község, melyet már Anonymus is említ, a ki szerint a város és a hegy, mely alatt fekszik, Turzol vezértől vette nevét, ki azt Árpádtól ajándékba kapta.”² A honfog-

2. Borovszky S., (szerk.): Zemplén vármegye, 120. Budapest é. n.

2. kép. I. katonai felmérés II. József idejében

lalástól 1110-ig nincs írásos adat Tarcáról, de feltehetően a mindenkori király a birtokosa. Könyves Kálmán király 1110-ben itt országgyűlést tartott. Ezen az országgyűlésen mondták ki törvényben, hogy „boszorkányok nincsenek”.³ Könyves Kálmán király emlékét tábla őrzi a községben.

Zsigmond király 1398-ban Debrői Istvánnak adományozta a községet, melyet a leleszi káptalani levéltárban őrzött oklevél bizonyít.⁴ Hűtlensége miatt később Zsigmond király Tarcaltól megfosztotta Debrői Istvánt és Brankovics Györgynek adományozta a települést. Tokajjal együtt 1440-ben Hunyadi János birtokába került, majd annak halála után ismét királyi birtok lett. Mátyás király Tarcalt 1469-ben a Tokaji várral együtt Szapolyai János, majd János Zsigmond örökölte és kisebb megszakításokkal 1565-ig birtokolta.⁵

A város 1567-ben a törököktől elpusztított helységek között szerepel.⁶ II. Rudolf király 1596-ban oltalomlevelet ad Tarcának, majd 1603-ban a mezővárost Rákóczi Zsigmondnak zálogosítja el. A Rákócziaktól 1606-ban Bocskai István visszaváltja a birtokot, majd 1607-ben a király Thurzó Györgynek adományozta a települést. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemé a tarcali földesúri jog 1622-től, aki 1624-ben szabadalomlevelet adott a mezővárosnak. Halála után özvegye, Brandenburgi Katalin lett Tarcál földesura, aki 1631-ben Csáki Istvánnak eladta azt. Csáki István III. Ferdinándtól 1638-ban a mezőváros részére szabadalomlevelet nyert, amely megengedte, hogy az várak mód-

3. Mosolygó J., Tokaj és vidéke, 142. Budapest 1930.

4. Kandra K., Adatok az egri egyházmegye történetéhez, 143. Eger, 1904.

5. Mosolygó J., i. m. 143.

6. Borovszky S., i. m.

3. kép. Tarczal mezőváros belteli térképe 1883

jára és alakjára körülsáncolhassék és palánkkal körülvétethessék.⁷ A várost II. Ferdinánd 1645-ben I. Rákóczi Györgynek és nejének, Lorántffy Zsuzsannának adta, de 1647-ben már a királyi kamara kezelte. Az elkövetkező évtizedekben hol az osztrákok, hol a törökök (tatárok), hol Thököly portyázó seregei pusztították a települést:

- A Hegyalját 1662-ben a tatárok feldúlták, közöttük Tarczalt is kifosztották.⁸
- 1670-ben Parseli János királyi hadvezér sarcolta meg a várost.
- „1674-ben szomorú sorsa volt Tarczalnak. A tokaji várat a labancok, a szerencsit a kurucok tartották megszállva, és mert Tarczal e két vár között fekszik, szabad prédája volt egyiknek, is másiknak is.”⁹
- 1676-ban Harsányi György, Thököly századosa rohanta meg a várost, melyet kifosztott és felgyújtott.¹⁰
- 1678-ban az egri törökök Kara Hasszán aga vezetése alatt megtámadták és a templommal együtt teljesen felperzselték a mezővárost.¹¹
- 1679-ben kolera pusztította a lakosságot.¹²
- 1697-ben kitört a Tokaji Ferenc-féle lázadás, melynek letörése után Vandemont

7. Mosolygó J., i. m. 143.

8. Mosolygó J., i. m. 149.

9. Mosolygó J., i. m. 150.

10. Mosolygó J., i. m. 151.

11. Kandra K., i. m. 672.

12. Mosolygó J., i. m. 151.

Károly lotharingiai herceg a lázadásban részt vett tarcali lakosokat karóba húzatta.¹³

A mezőváros 1670–1700 közötti történetét részletesen Babocsay Izsák Tarcal jegyzője írta meg naplójában – *Fata Tarcaliensis* címen. A Rákóczi-szabadságharcban a tarcaliak közül sokan harcoltak a kurucok között, II. Rákóczi Ferenc oldalán. 1707. július 16-án II. Rákóczi Ferenc meglátogatja a várost.¹⁴ A szabadságharc bukása után a Habsburgok a Rákócziakat minden vagyonuktól megfosztották, így ismét a királyi birtokok közé kerül a mezőváros. A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje a béke és a fejlődés időszaka a mezőváros életében.

A község az 1848-as szabadságharcból is kivette a részét. 1849. január 22-én Bodrogkeresztúr és Tarcal között zajlott le a bodrogkeresztúri csata, melynek hőse Klapka György honvédtábornok volt.¹⁵

Nagy kárt okozott az 1880-as filoxéravész, a szőlőket csaknem elpusztítva tette tönkre a lakosság jelentős részét.

Az I. világháborúban Tarcalról ötszázan vettek részt, ebből 134-en haltak meg. A két világháború közötti időszakot is az általános elszegényedés jellemzi. A község 1944 decemberében szabadult fel.¹⁶

A település szerkezete

A település szerkezetét a földrajzi, történelmi, társadalmi és gazdasági tényezők alakították (3. kép). Természetföldrajzi szempontból jelentős befolyásoló tényező volt a Tisza közelsége, aminek árvizei sokszor elöntötték az alsó utcákat is. Ugyancsak meghatározóak voltak a település szerkezetére a földhasznosítási övezetek: a település a szőlőövezet és a sík vidéki szántó- és legelőövezet között helyezkedik el. Végül a földrajzi tényezők közül jelentős szerep jutott a gazdaságföldrajzi tényezőknek. A település Erdély és a Felvidék közötti kereskedelmi útvonal sávjában fekszik. A történelmi tényezők között legjellemzőbb: hogy a település évszázadokon keresztül a török, a labanc, a kuruc hadak felügyeletének határterületén feküdt. A törökök betörései mérhetetlen szenvedéseket okoztak a vidék lakóinak. Tarcal több ízben szinte teljesen elnéptelenedett. A törökök 1604-ben felégették, majd 1606-ban Básta hadai szinte megsemmisítették Tarcalt. 1622-ben tatárok dúlják fel Tarcalt, kifosztva a népet minden vagyonából, végül 1678-ban Kara Hasszán aga égette fel a várost. Az elnéptelenedett települést az ország különböző részeiből verbuvált lakosokkal telepítették újra. A reformáció idején az egész lakosság áttért a református hitre. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a rebellis protestánsok megfélemezésére Mária Terézia 1760 körül sváb iparosokat telepített a mezővárosba.¹⁷ A XVIII. sz. végétől jelentős számú zsidó lakosság telepedett a Hegyalja településeibe, köztük Tarcalra is. Az 1827-es összeírásakor 217 izraelita élt a településen, akik nagy többségükben kereskedéssel foglalkoztak. Számuk a XX. századra 306-ra, majd 1944-re 350 főre növekedett, akiket a nyilasok elhurcoltak 1944-ben, így jelenleg gyakorlatilag nincs zsidó lakos a településen.¹⁸

13. *Mosolygó J.*, i. m. 153.

14. *Mosolygó J.*, i. m. 144.

15. *Borovszky S.*, i. m. 121.

16. *Dobos I.*, *Tarcal története a szó hagyományban*, Budapest, 1971.

17. Adalékok a Tiszáninnyi Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez. Kérdőpontokra adott feleletek a tarcali egyházközségből, 1898.

18. *Dobos I.*, i. m.

4. kép. Tarcal központi része a templomokkal

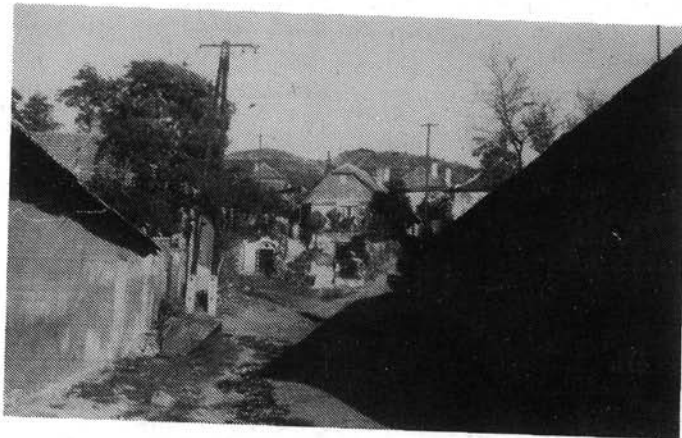
5. kép. A Károlyi-kúria környéke

6. kép. Zárt sorú kereskedőházak

7. kép. Zárt sorú kereskedőházak

8. kép. Jellegetes tarcali pincék

A gazdasági tényezők között legnagyobb jelentősége a szőlőtermelésnek és a feldolgozásnak volt. Tarczal községben a legnagyobb szőlőtulajdonos a Rákóczi-család, majd a Koronauradalom. A szőlőtulajdonosok között jelentős számban voltak máshol élő földesurak, akik inkább csak személyzetükkel voltak jelen a mezőváros életében. A kisnemesség alkotta a szőlőbirtokosok, iparosok és helyi értelmiség jelentős rétegét. A mezőváros gerincét a telkes jobbágyok biztosították, akik a szőlő mellett a mezőgazdaságból éltek. A mezőváros társadalmának legalsó rétegét zsellér jogállásúak alkották, akik döntő többségükben kapásként dolgoztak a szőlőbirtokokon.¹⁹ A település fejlődéséről az államalapítástól kezdve kevés adat áll fenn. Az 1110-es tarcali országgyűlés alapján azt kell feltételezni, hogy már ekkor is jelentős település volt.

A XV. sz. közepén városi jellege volt, de kiváltságait csak a XVI. sz. második felében nyerte, 1551-ben mezővárosként van nyilvántartva.²⁰ Feltételezhetően ekkor a település a templom közvetlen környékén helyezkedett el, amit bizonyít egy 1698. III. 14-ből származó összeírás, mely szerint az utcanevek Tarczal Oppidum területén:

- Tarczal Városanak Hegy felől való felső Sorja
- Város Arkanak hegy felől való sornak alsó kapuja hellje
- Piaczról Templomhoz fel járó út
- Templomhoz járó út
- Schola mellett Templomhoz fel járó út
- Templomhoz és Parochiához járó székér út
- Mester Völgyen le járó Szkér út volt, de a zápor elrontotta.²¹

Ebben az időben a település két beltelkes (ún. kertes) lehetett. A település magját a templomok, az iskola, a városháza, a piactér, továbbá az üzletek és a mesterek műhelyei alkotják (4. kép). A településközpontban található a gazdag szőlőbirtokosok, a Koronauradalom épületei, pincéi (5. kép). A településmagban egy kis részen a zárt sorú, még döntően a fésűs beépítés a jellemző (6–7. kép). A borospincék elhelyezkedésére a csoportos (pl. Felső u., Templom utca) és a szórványos (udvarokon önállóan) elhelyezkedés egyaránt jellemző (8. kép).²² Az alsó sík vidéki területen voltak a majorok, kertek, ezt bizonyítja az 1883-as kataszteri térkép, illetve a földkönyv, amely szerint a Malom utcától délre eső területen volt:

- gr. Szirmay György majorja	-433-34 hrsz.
	-442-43 hrsz.
	-467-72 hrsz.
- Kóczán Józsefné majorja	-473-74 hrsz.
- Gr. Károlyi György majorja	-424 hrsz.
- Andrási Dávid majorja	-427-28 hrsz.
	-431-32 hrsz.
- Spóner Tivadarné majorja	-55 hrsz.
	-57-58 hrsz.
	-90 hrsz.
- Halvinai Kálmán örök majorja	-86-87 hrsz.
- Város majorja	-56 hrsz.
- R. kat. lelkészert kertje	-64-65 hrsz.

19. Kecskés P., A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. *Balassa M. I.-Cseri M.-Viga Gy.* (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében, 235–236. Miskolc-Szentendre 1989.

20. Borovszky S., i. m. 357.

21. U et C. 7 f. fasc. 173/25.

22. Frisnyák S., Történeti földrajz, 74. Nyíregyháza, 1985.

Az 1760-as években bővült a település, amikor Mária Terézia svábokat telepített a település É–Ny-i részére. Ekkor alakult ki a Svábsor és a Morgó utca.

Jelentős változást okozott a településszerkezetben a Tisza szabályozása, valamint a vasút 1858. évi kiépítése.²³ A víz alól 1887-ben felszabadított területeken jelentősebb telekosztásra és építkezésre került sor a múlt század végén. A település jelentősebb lakóterület-bővülésére csak a felszabadulás után került sor az É–Ny-i és a vasúton túli területeken.

Az építészeti emlékek

A mezőváros építészeti emlékei a Rákóczi-családhoz, majd a birtokok elkobzása után a Kamarauradalomhoz fűződnek. Az értékesebb épületek döntően a településközponthoz a Munkácsy utca – Vasút u. – Templom u. – Könyves Kálmán és a Középhegy utca által határolt területen, vagy annak szomszédságában helyezkednek el. Az épületek egy része olyan, aminek építését a magyar kamara, mint kegyúr támogatta vagy engedélyezte. Ilyenek az egyházépületek: római katolikus templom, református templom, Szt. Theresia-kápolna és a zsinagóga.

Míg a kamara maga is tulajdonosa lévén a Tarcali Koronauradalomnak, a Rákóczi-szabadságharc bukása után jelentős építkezésekbe kezdett. Az országban a XVIII. század derekán jelentős fejlődés indult meg. Ennek egyik oka volt, hogy a török kiűzésével a nemzetgazdaság fejlődésének legnagyobb akadálya megszűnt, míg a Rákóczi-szabadságharc után a szatmári béke megerősítette az udvarhű földbirtokosok hatalmát, „s ezt követően megindulhatott a régi kultúrájának helyreállítása és a gazdaságok szervezése . . . A kedvező piaci lehetőségek és a háborús konjunktúra (osztrák örökösödési háború, hétéves háború stb.) miatt fellendült a gabonatermelés s megnőtt a vágómarha, bor, gyapjú és egyéb mezőgazdasági termékek iránti érdeklődés”.²⁴ Tarcalon vonatkozásában a tokaji bor jelentősége megnőtt. Midőn a Rákóczi-birtokok, ezen belül a szőlők, a Kincstár birtokába jutottak. „Már I. József király előszóval meghagyta gróf Erdődy Sándornak, a magyar kamara elnökének, hogy a Hegyalján egy-egy szőlő fenntartassék a király és királyné részére. A magyar kamara e királyi parancsot végrehajtván a király részére a tarcali Szarvas . . . szőlőt jelölte ki.”²⁵

A fellendülés jótékonyan hatott az építőiparra is. „A XVIII. század második felére tehető az a nagymérvű építészbeáramlás, amely egyrészt Ausztriából, másrészt Cseh-Morvaországból érkezett hazánkba. A XVIII. sz. második felének egyik nagy mecénása volt Grassalkovics Antal, aki jelentős megbízásokat adott a Morvaországból hazánkba vándorló művészeknek, s mint kamaraelnök, a középítkezések irányítására is befolyást gyakorolt.”²⁶ A tarcali építkezéseknél is az ő tevékenysége hozott alapvető változást és fellendülést. Ez a változás pedig akkor állt be „amikor gróf Grassalkovics Antal kamaraelnöksége első esztendejében tett vizsgálati útján 1748. szeptember végén Máramarosból Tokajba érkezett, és a Hegyalját megtekintette. Személyesen szerzett tapasztalatai arra indították, hogy útjának befejezése és az arról beszámoló általános jelentés megtétele előtt Kassáról október 14-én a kincstári szőlőkről külön előterjesztést intézen Mária Terézia királynőhöz”.²⁷ Javaslat alapján két, az akkori viszonyok szerint korszerű szőlőtelep alakult ki Tarcalon a Szarvas-dűlőben és Henye hegy déli lejtőjén,

23. Adalékok Zemplén vármegye . . . 1896. 35.

24. *Frisnyák S.*, i. m. 48.

25. *Herczog J.*, A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. Levéltári Közlemények 1923. 252.

26. *Gerőné Krámer M.*, Jung József pesti építőmester. Magyar Műemlékvédelem 1967–68. 195.

27. *Herczog J.*, i. m. 254.

9. kép. Templomhegy a r. k. templommal

10. kép. A r. k. templom nyugati homlokzata

melynek termése elsősorban a királyi udvar szükségletének fedezésére szolgált. A szőlőtelep-fejlesztés egyben az itteni koronauradalom építkezéseinek beindítását is jelentette egyrészt a meglévő és romos állapotban álló volt Rákóczi-épületek helyreállításával, másrészt új épületek építésével (Rákóczi[?]-pince, kereskedőház, prefektusház, iskola, serfőzde stb.).

I. Római katolikus templom: Először 1551-ben történik említés a tarcali plébániáról egy királyi adománylevelében, mely szerint: „a fentnevezett Tarczal mezővárosának gabona és juh tizedét mindenkor ezen mezőváros plébánosa a maga részére kapta, a borok tizedét pedig ezen városból mindig a tokaji várba szolgáltatták; ezen bortizedből azonban a tarcali plébánosnak minden évben négy hordó bort szolgáltatnak”.²⁸ Ezen királyi adományleveléből kitűnik, hogy a tarcali plébánia a XVI. század előtt alapított. Gótikus plébániatemploma tornya előtt ferdén álló támpilléreivel a XV. században épült. A reformáció kezdetén egész Tarczal városa, pár családot kivéve, a református hitre tért át. A templom így 1562-ben már a reformátusok birtokában van. A templomot az 1606. évi jegyzőkönyv kéttornyúnak mondja. Ma már csak az egyik torony áll (9. kép).²⁹ A torony délkeleti támpillére felső részében latin felirat van vésvé: „Ismerd meg tenmagadat. A mű mestere Hancman Márton 1615. évi május 16-án” – ami a templom átalakítására utal.

A protestánsok 1671-ig használták a templomot. A Rákóczi-család 1603-tól birtokos a mezővárosban. Báthory Zsófia, II. Rákóczi György özvegye katolikus hitre tért át, és valamennyi Rákóczi-birtokból eltávolította a protestáns lelkipásztorokat és visszavette a protestánsoktól a templomokat, köztük a tarcalit is. A templomot 1678. aug. 15-én Ali Kara Hasszán bég felgyújtotta, elpusztultak a templom harangjai is. A némileg renovált templomot 1687–91 között ismét a reformátusok használták. A katolikus plébánia 1699-ben lett visszaállítva. A katolikusok 1691–1706 között birtokolták a templomot, de 1706-ban a Rákóczi-felkelés idején felbátorodott tarcali reformátusok visszavették a templomot. I. József császár 1711. március 1-én kiadott rendeletével a vallás dolgában a felkelés előtti státust véglegesen visszaállította. Az 1687 körül némileg renovált templom annyira tönkrement, hogy teljesen használhatatlanná vált már a XVIII. század elejére, II. Rákóczi Ferenc így egyik lakóházát engedte át a kat. híveknek addig, amíg templomot építtetnek.³⁰

Eszterházy püspök 1763. március 23-i levelében tájékoztatja Grassalkovics Antal kamaraelnököt a templom állapotáról: „A szegény Tarczali Templomnak állapotja oly veszedelmes, hogy én már az Isteni szolgálat tartását is különös házhoz rendeltem. Ezen romladozott épületek jobbítását Exellentiad gratiájában ajánlom.”³¹ 1764. január 26-i levelében sürgeti a püspök: „Kinteleníttem hivatalomhoz képest Tarczali templomnak romladozott állapotjára bizalmasan emlékeztetnem Exellentiadat s remélvén, hogy annak delineatiája (tervrajza) amellyet sub. 25-a Martii 1763. méltóztatott parantsolni, már elkészült legyen, engedelmesen kérvén Exellentiadat, méltóztatásék azon templomnak felépítéséről ajánlása szerint a szükséges rendelkezéseket megtenni.”³² A kamaras Eszterházy püspök közbenjárására 1765. jan. 22-én elhatározta, hogy Tarcalon katolikus templomot építtet, s e célra a szükséges segélyt megadja. Építése 1765. márc. 10-én meg is kezdődött, majd 1766. július 31-én az újhelyi esperes által meg is lett áldva az új templom.³³

A plébániatemplom az Üdvözítő mennybe menetelének tiszteletére lett felszentelve (10. kép). A földrengéstől 1834. október 15-én megsérült a templom, a templomtestet 1836-ban, a tornyot 1856-ban hozták rendbe. A templombelsőt 1905-ben Urr

28. *Kandra K.*, i. m. 670–671.

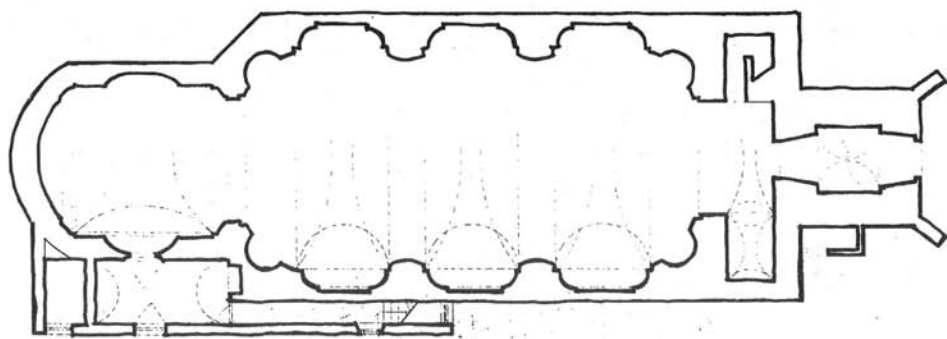
29. *Borovszky S.*, i. m. 121.

30. *Kandra K.*, i. m. 672–673.

31. Prot. 1763. 433.

32. Prot. 1764. 29.

33. Prot. 1765. 352–353.

11. kép. A r. k. templom alaprajza

12. kép. A r. k. templom belseje

György kassai szobrász újíttotta meg. A katolikus templom hagyma alakú toronysisakját 1924. július 14-én ciklon pusztította el. Helyreállítása nyomán jött létre a jelenlegi hegyes toronysisakja. A plébánia 1980–83-ban felújította a templomot.³⁴

A templom barokk sílusban épült, külsőjében egyszerű négyzetes torony, téglalap alakú hajó és lapos ívvel lezárt négyzet alakú szentélyel, északi oldalán sekrestye és

34. Soós I., Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, 516. Eger, 1985.

kisegítő helyiségekkel van bővítve (11. kép). A torony alsó szintjei középkori részleteket tartalmaznak. A második szinten egy-egy kisméretű kőkeretes, bélletes gótikus ablak található. A templombelső a berendezés mozgalmas és szép barokk templomot mutat. Háromboltszakaszos hajója csehsüveg boltozattal fedett. A boltozatot konkáv és konvex íves, széles fejezetekkel koronázott falpillérek tartják. A szentélyt lapos ívű boltozatos apszis zárja. A hajót íves falszakasz kapcsolja a szentélyhez, illetve a torony alatti előtérhez. A toronyból nyíló bejárat után kőből épült íves, barokkosan hullámozó karzat található, rajta orgonával. A templom fala természetesen kőből készült kőlabazattal, sima, vakolt felülettel, a homlokzatain barokk kőkeretes ablakokkal, ajtókkal (12. kép). Kiemelkedő színvonalú a gazdagon faragott, rokokó főoltár és mellékoltárok és a szószék. Az oszlopos főoltár retabulumán Szt. István és Szt. László szobrai, főpárkányán angyalfigurákkal díszített. A hajó nyugati végében kétoldalt és a karzat mellvédjén rokokó rácsok vannak. A templom hajójának északi külső falánál szép barokk szobor áll, az ún. „tarcali Pieta”. A „tarcali Pieta” nem szerepel a hivatalos műemléki jegyzékben, holott kompozíciója, drámai kifejező ereje, naturalista kidolgozottsága kiváló művészre utal. A Szepesi Aloiz „mogyoródi Apát Úrnak, az Isten buzgó papjának” 1811. (1841?) április 20-án bekövetkezett halála után állított síremlék tetejére helyezett szobor magába sűríti a tragédiát, a végtelen bánatot, és kifejezi az alkotó alázatos áhítatát” (13. kép).³⁵

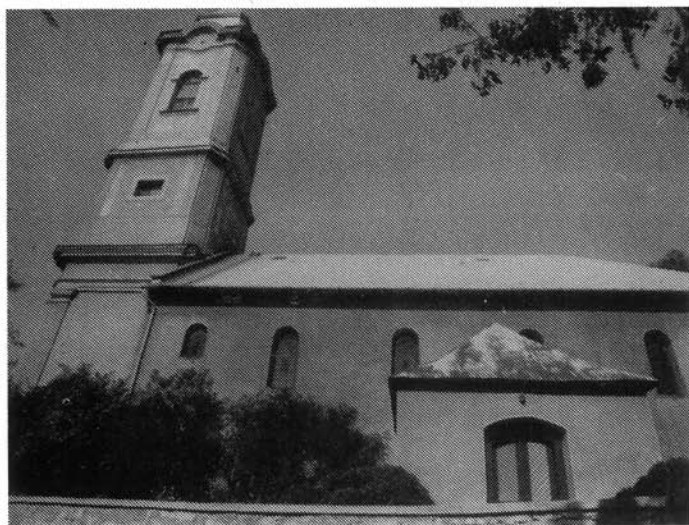
13. kép. Az ún. tarcali „Pieta”

2. *Református templom:* A reformáció kezdetén egész Tarcal város – kivéve néhány családot – református hitre tért, 1562–1671 között ők használták a volt katolikus templomot és plébániát. Mint Babocsay írja – „mikor 1678-ban az egri törökök a jeles épületekkel ékesült fiókos tornyot s abban helyzetetett öregebbik éles szavú haranggal s ritka mesterséggel egyenesen folyó csengető és verő órával felégettek”, még akkor is használták „e pusztá templomot Tarczal város evangélikus lakosai”, mert 1686-ban, mikor már a templom építéséhez „Tiszahátról való nagy fáknak és ritka gerendáknak levágatására és elszállítására erejük és értékök felett kötelezték magokat a lakosok s akkor értő tudós Mesterekkel is megalkudtak volna a lakosok”, akkor üzettek ki végleg a templomból s tiltattak el az istentiszteletnek ott való tartásától s „ugyanakkori alkalmatossággal reménytelenül kihányták ordinárius Predicátor Gyöngyösi Istvánt”.³⁶

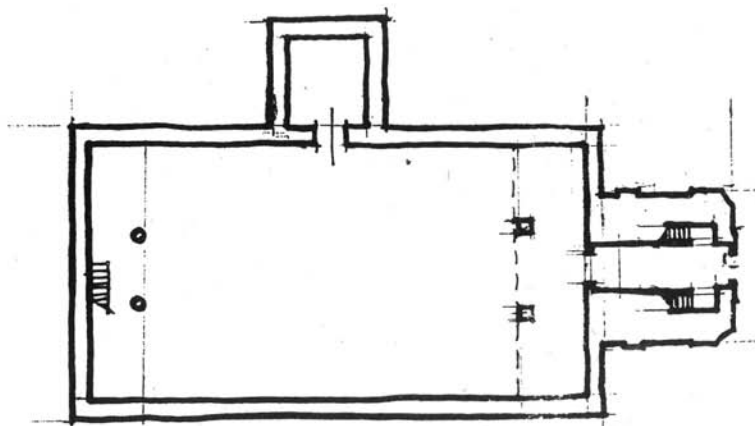
1687–91 között ismét a reformátusok használták a templomot. 1691–1706 között a katolikusoké a templom, majd 1706–1711 között a Rákóczi-szabadságharc hatására a reformátusok visszafoglalták a templomot, majd 1711. március 1-én kiadott rendeletével I. József császár a felkelés előtti státust állította vissza, így a tarcali reformátusok

35. Joó T., A tarcali „Pieta”. HOMKözl. 10. (1972) 36–45.

36. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

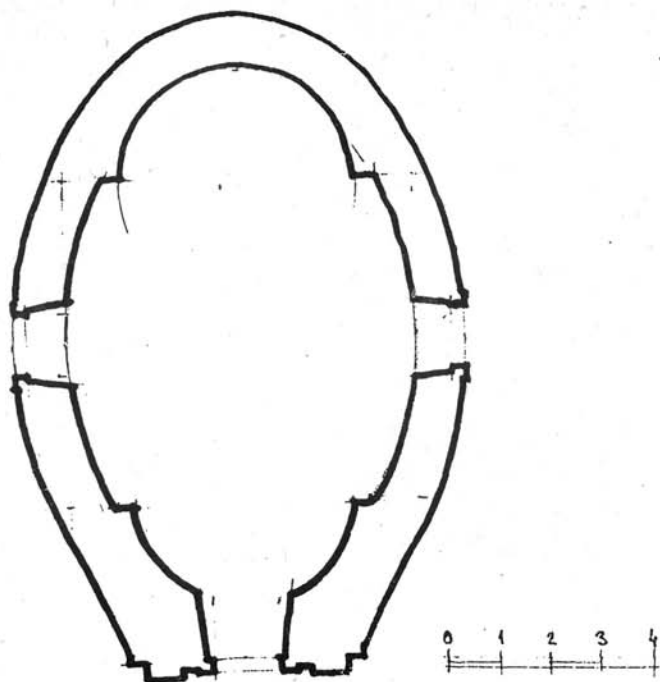
14. kép. A ref. templom déli homlokzata

15. kép. A ref. templom alaprajza

véglegesen elvesztették templomukat. Ezután egy ideig titokban egy magánházban, majd a községi Sóházban szoktak összejönni imádkozni, miként ezt egy 1754. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv állítja: „Vallya a tanú, hogy elsőben (isten) tiszteletre Góta András uram házához, némelykor pedig a Sósházhoz jártanak.³⁷ Csak Mária Therezia adott engedélyt a reformátusoknak 1772-ben, hogy templomot építhessenek egy hegyszakadéknban, de csak annyi helyen, hol a gyülekezet tagjai állva elérnek. A tarcali ref. egyház akkori gondnoka, a báji Patay Sámuel Pthrügyről, Bájrról is lerendelte a jobbágyait Tarczalra, a tarczali reformátusokkal együtt azokat is felállította egy négyszög alakú területre, s amennyi helyet elfoglaltak, illetőleg amely nagy helyen

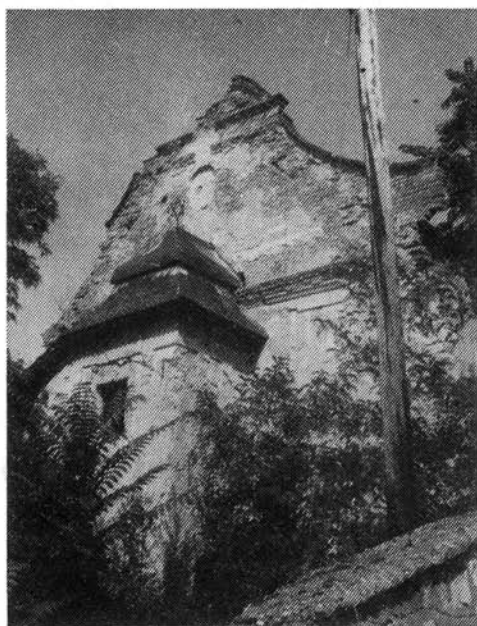
37. Prot. 1771. 254–257.

16. kép. A Szt. Terézia-kápolna alaprajza

17. kép. A Szt. Terézia-kápolna

18. kép. A zsinagóga nyugati homlokzata

elfértek, oly nagy helyen épült fel a most is használatban lévő templom négyszög alakban. A tornyot 1792–1797-ben építették. A torony tetőzetét 1855-ben, a templom tetőzetét pedig 1869-ben átépítették. A torony falazatát és tetőzetét 1872-ben és 1891-ben felújították (14. kép).³⁸ Az 1924. július 14-én ciklon döntötte le a tornyot, amit újjáépítettek.³⁹

A templom egyszerű kialakítású, téglalap alaprajzú, homlokzata előtt copf plasztikával egyenletesen tagozott, bádogsisakos, órapárkányos toronnyal. Ablak- és ajtónyílásai kőkeretesek. A hajó sík mennyezetes. A bejárati oldal feletti kórus gerendás szerkezetű és a két ion oszlopra támaszkodik. A falak ion fejezetű pilaszterekkel tagozottak. Falazott szószéke fölött színvonalas, át-tört barokk fakorona helyezkedik el (15. kép). Nagyváradon Jónás János építette 10 változatú orgonáját 1877-ben. Két harangja van: az egyik 1772-ben készült. Felirata: „A teljes Szentháromság Istennek tiszteletére öntötte a m. tarcali hely.

csnf. tartó ecclesia.” A nagyobb harang 1804-ben lett öntve. Felirata: „Isten dicsőségére öntötte a tarcali nemes református ecclesia, tek. nemes báji Patay Sámuel úr főkurátor-sága alatt, tiszt. Jankai János úr, Kapossi Sámuel kurátor idejében: Az élőket hívom az Isten házába; Az holtat kísérem gyászhanggal sírjába, Öntötte Cristián Librecht Kassán.”⁴⁰

3. *Theresia-kápolna*: A Henye hegyen épült kis kápolnát a Grassalkovics Antal, a királyi kamara elnökének megbízásából építette Dresse Gottfried építőmester 1749–50-ben Szent Teréz tiszteletére barokk stílusban. Az épület ovális alaprajzú, homlokzata előtt alacsony toronnyal. Teréz oltárát Hartman József készítette.⁴¹ Jelenleg üres az épület. Az 1970-es évekre teljesen lepusztult épület állagvédelmét a Tokaj-hegylajai Állami Gazdaság biztosította (16–17. kép).

4. *Zsinagóga*: A XVIII–XIX. század fordulóján épült, amiről Divald Kornél Magyarország művészeti emlékei c. könyvének 234. oldalán ezt írja: „A hegyaljai zsidó templomok közül a mádi, tállyai és *tarcali* maradt ránk XVIII. századbeli copf-stílusú alakjában. Mind a háromban a thóra fülkének pazarul faragott fantasztikus keretében sűrűsödik össze minden díszítés.” (18–19. kép.) Korábban a mezőváros zsidó közössége imaházul a koronauradalom kereskedelmi boltinak épült épületét használta, amikről a Canonica Visitáció 1814-ben így ír: „a királyi kincstár az akkori plébános kérésére

38. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

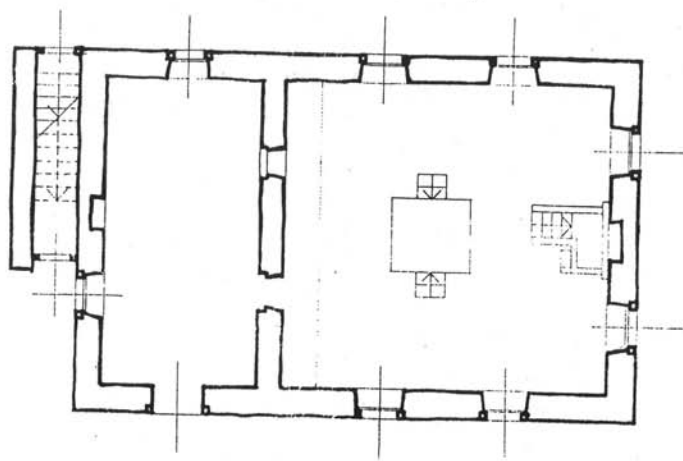
39. Mosolygó J., i. m. 157.

40. Adalékok a Tiszántúli . . . i. m.

41. *Genthon I.*, Magyarország művészeti emlékei, 287. 42. Budapest, 1961.; *Gazda A.–Kubinyi A.–Pamer N.–Póczy K.–Vörös K.*, Magyarországi zsinagógák, 115–117. Budapest 1989.

19. kép. A zsinagóga belseje

20. kép. A zsinagóga alaprajza

1807-ben tulajdonában lévő a mai Fő u. fekvő bolthajtásos épületét (amely a zsidók zsinagógájául és lakásául szolgált) a tulajdonjog fenntartása mellett iskola és tanítói lakás céljaira átengedte. A Zemplén megyei izraelita egyházközségek között a XVIII. században Tarcáról nem történik említés. A Zempléni Adalékok 1911-es száma (214–221. oldal) a Zemplén v. megyei zsidó családfók az 1811–12. években c. tanulmány szerint „Megemlítésre méltó, hogy az 1811-iki lajstromban a tarcali „zsidók szegényháza” . . . mint külön jogi személy fizet árendát.

Stílusában késő barokk-copf és korai klasszicista elemekkel.⁴² Nyugati és keleti homlokzata felett emelkedő barokk íves attikafallal, mely a nyeregvető vonala fölé emelkedik. Nyugati homlokzata előtt, karzati feljáróul szolgáló toldalékkal, melynek fedélszékét bádoggal borítja. A templom szabályos téglalap alakot mutat. Alaprajzilag a belső tér egy háromszlású teret takar, amely az előcsarnokból a felett elhelyezkedő karzatból és a földszinti központi liturgikus térből áll. A liturgikus tér a karzati egységgel együtt síkfedésű. A karzat a templomtér nyugati részén helyezkedik el és csak kívülről közelíthető meg (20. kép). A zsinagóga fala kívülről-belülről vakolt tufa kőfal, az ablakok faragott kőkeretezésűek. A külső vakolt falmezőt fehér-sárga színezésű függőleges és vízszintes tükrök tagolták. A belső vakolt falfelületek és a mennyezet festett volt. Legdíszesebb a liturgikus tér mennyezeti festése. Tervezőjét éppúgy, mint belső dekorátorait, kőfaragómesterét, igényes kivitelű kovácsoltvas rácsait készítő lakosát nem ismerjük.

A koronauradalom építészeti emlékei

A koronauradalom az elkobzott Rákóczi-javakra épült. A mezőváros legjelentősebb birtokosa ugyanis 1603-tól a Rákóczi fejedelmi család.

1. *Rákóczi-ház (Nagy Curia)* = Királyudvar: A birtokbavételre utal egy „Beiktatási parancs a leleszi konvent számára, hogy Rákóczi György borsodi főispánt és Lorántffy Zsuzsannát, feleségét vezessék be egy tarcali ház birtokába (kelet nélküli piszkozat 1630. előtt mivel Rákóczi még borsodi főispán). A ház Tarcál mezővárosában, amelynek délről Szuhay Gáspár és Mátyás háza, észak felől Csapó István háza, hátulról pedig Abony Menyhért háza a szomszédja.⁴³ A beiktatási parancs arra utal, hogy egy meglévő ház birtokában lett beiktatva Rákóczi György – tehát az ún. Rákóczi-ház már a XVI–XVII. század fordulójára fennállhatott, amely azonos a „Királyudvar” nevezetű épülethez (T. 1. farc. 4. no. 370 kamarai telek).

Az 1644. II. 28-án felvett inventárium szerint:⁴⁴

Vagjon itth Tharczaloz az Urnak eő Nagysaghanak egy Udvarhaza, mellyen vagion ket fele nyilo Deszkas kapu. Azon vagion ket fekete Pant Vas, be Zarlo Vasaiual együt. Egy kis kapu Vagion raita azon Záár Vas.

Kapu mellet valo fel Hazaczka	
Üvegh Ablaka vagion ketteő vas rostelyaual együth	no. 2.
Egy Kicziny Negy Szeghü Asztal labastul benne	no. 1.
Egyes Kaár Szek vagion Ketteő	no. 2.
Vagion Aito rayta Zöld, bellet es Plehes	no. 1.

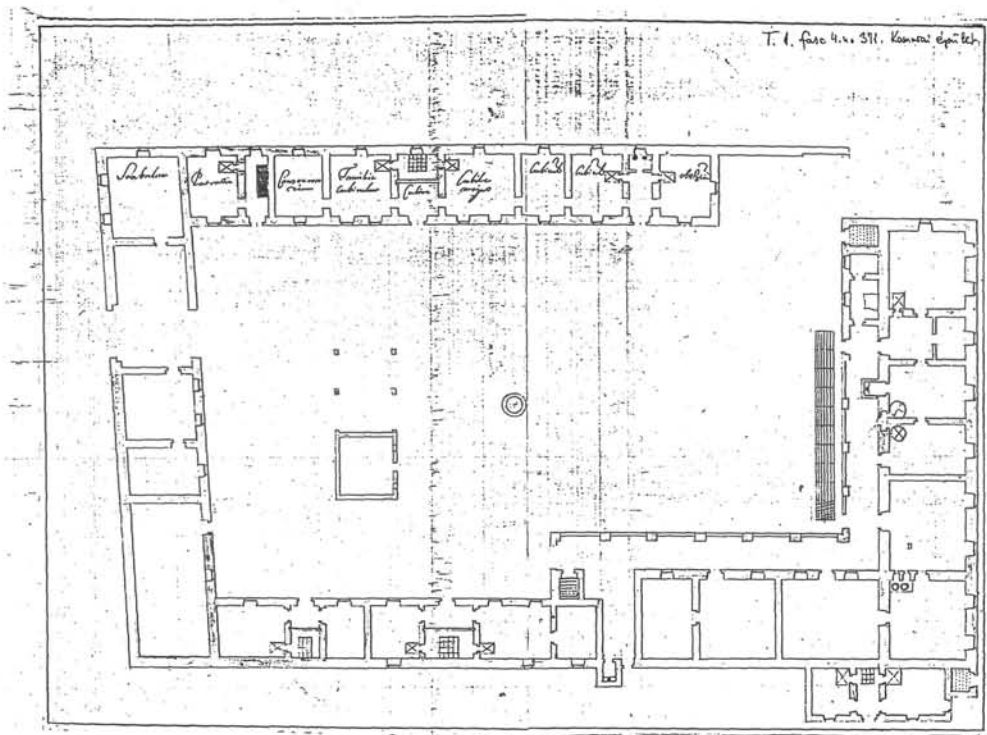
42. Vö. 41. jegyzet.

43. O. L. NRA 285/35.

44. U et C. 7. f. fasc. 118/4.

Ablakokra valo apro Üvegh vagjon Tizen negy Szaz [kerékre való vas Karikák] . . . Pengeő Karika, három . . .	no. 1400.
Kapu felől valo Első Kemenczes haz	
Ablakia vagion ketteő	no. 2.
Egy Uy Sargha mazos kemencze benne kiuul füteő	no. 1.
Egy Fenyü Asztal Negy Szeghü labastul egy	no. 1.
Egy kiseded Asztal Negy Szeghü fiokiaual	no. 1.
Egy Negy Szeghü Pohar Szek Asztal	no. 1.
Feiér eőregh Káár Szek vagion Negy	no. 4.
Egyes Zöld káár Szekek eppek Eőt, hatodik Káár nélkül valo	no. 6.
Fejir egyes Kár Szek Eőt	no. 5.
Zöld gyantáros bellet Ajto rajta Onas pléhuel együth	no. 1.
Zöld gyantáros Nyoszollya egy	no. 1.
Szaru Fakban valo Eőregh vas Szegh	no. 161.
Mellete valo Masodik haz	
Aitaia Zeöld Gyantáros Onas, pléh rajta kulczauual együtt egy	no. 1.
Ablak Vagion rajta ketteő, egyik az Aito felet	no. 2.
Vagion egy Uy Sarga Mazu Uy kemencze kivül füteő . . .	no. 1.
[érdektelen holmi]	
Abbul Nyilo Harmadik haz	
Ablakia Vagyon . . . egy	no. 1.
Vagion Zeöld gyantáros bellet Aito	no. 1.
[berendezés előbbiekhöz hasonló]	
[Több hordó ecet] . . .	
Negyedik haz	
Vagion Aitaia Zöld Gyantáros Plehestül . . .	no. 1.
Vagion egy Sargha Mazu Uy Kallyhas Kemencze kiuul füteő benne	no. 1.
Ablaka Vagion ketteő . . . egyik Uca felöl	no. 2.
. . . egy Deszka rekesz Aita rajta . . .	
[pár bútor]	
Eötödik Haz	
. . . Aito . . . Zöld gyantáros . . . [fölte ablak]	no. 1.
Ugyan azon hazon Vagion három Ablak, ketteő Uczara, harmadik az Uduara	no. 3.
Sargha Mazu Uy kallyhas kiuul füteő kemencze . . .	no. 1.
Vagion egy Uy Zeöld Gyantáros Pohar Szek, felül ketfelé nyilo, Aito raita	
Plehiuel kulcsauual sark vasaival egjut. Alolis Aito raita . . . az Pohar Szek Zeöld	
Gyantáros Rostellial vagion keritue Az Aitaia Rosteljos	
Vagion Zöld fordito kerek Asztal benne egy	no. 1.
[borok] . . .	
Hatodik Haz az Szegeleten melly fordulo haznak neuesztetik	
. . . Aitaia Zöld gyantáros Onas . . .	no. 1.
Ablak . . . Ketteő	no. 2.
Sargha mazu Uy kallyhas kiuul füteő kemencze . . .	no. 1.
. . . vagion egy Zöld gyantáros Superlatos agy	no. 1.
[borok] . . .	
Azon hazbul Nyilik egy Arnyek Szek, Zöld Aito rayta . . .	
Hetedik haz	
. . . Aitó . . . Zöld gyantáros Onas . . .	no. 2.
Ablak . . . Ketteő . . .	no. 2.
Harmadik ablak az aito felet	no. 1.
. . . Sarga Mazu kaljhaz Uy kemencze egy, kiuul füteő	no. 1.
Vagion egy Uy Dezka rekesz vegigh benne, Aito rajta . . .	no. 1.
[borok] . . .	
Niolczadik haz mely vegseő	
Vagion Aito rayta Sark vasaival s pleheivel egjut ketteő	no. 2.
Ablaka . . . három, egyik az Aito felet . . .	no. 3.

- Egy Tüzellő kemény kemence nélkül . . . [Élelem, bor] . . . no. 1.
 Ez felül megh irt hazaknak keőrül O Deszkas Tornacza vagyon Tizenkét Oszlopokra s két Aito rajta sark vasaiual.
 Az kemenczeknek kiüül az Szaiokon mind Zöld gyantáros aito Vagjon Sark vasaiual es vas Zaráiual egjüt.
 Egy Feier bellet Aito Üszeőgeben az Tornaczban.
 Ez egész Derek hazak alatt Vagjon egy bot haitasos keő Pincze, melynek az Aitaia vagion az Kapu mellett ualo első kis hazacskanal, mellynek kiüül vagjon rostellios fa Aitaia, keő Garadicza vagjon.
 Aitaia vagion belől Zäär Vasostul . . .
 [borok] . . .
 Egy Eőregh korczola az Pincze Tórkaban no. 1.
 Az Niolczadik haz végében vagion egy Saitoló Szin . . .
 Az Szinnek Uy Deszkaual vagion az Padlása . . .
 Az Szinbül Uy Garadicz deszkas, az Padra megjen fel . . .
 . . . Egy Aito az Szinbül az Vendégh fogado haz fele nyilik, mellynek Aitaia . . .
 Perőcz nevü haz
 Aitaia . . . Zöld gyantáros . . . Egy no. 1.
 Ablaka . . . egy no. 1.
 Egy kis Ablak az Aito felet . . .
 [berendezés, egyszerű]
 Azon haz alatt vagion egy Pincze
 [borok]
 * Masodik haz Perőczhaz után valo
 . . . Aito . . . Zöld gyantáros Pleh nélkül no. 1.
 Ablaka . . . ketteő, egyik az Aito felet . . . no. 2.
 [bor égető fazék] . . .
 Abbul Nilo Kamora
 Aito . . . ketteő, Egyik Zöld festet, . . . masodik aito roz . . . no. 2.
 Abbul Nilik egy bolthaitasos Kamora
 . . . Sito . . . hituan . . . no. 1.
 Ablaka . . . kiseded no. 1.
 Vagion Egy Fenyő fabul roott Eőregh haz,
 Aitaia felszer, Kassai kad vagion benne hetven no. 70.
 Az Vegiben vagion egy Szekernek valo Szin, s az mellet két Arnyek Szek
 Aitaiaual . . .
 Egy Eőregh keő Uy Istalo
 Aitaia . . . felszer . . . Uy Deszkaual padlot . . . Ablaka kettő . . .
 Az Pagjan . . . Aito Sarok vasaival reteszivel . . .
 Az hoszu Borhaz
 Aitaia . . . feiér bellet sarkvasaiual . . . no. 2.
 Ablaka . . . kettő
 [só, száraz gyümölcs, élelem]
 Mellette valo Suteő haz.
 . . . fel Szer Aito . . .
 [bútor, felszerelés]
 Vagion az Suteő haz alatt egy pincze . . .
 Vagion egy Konyha . . .
 Abbul Nilo Konyha haz . . .
 [berendezés] . . . feier bellet Ajtaia . . . Ablaka . . . egy
 . . . kemenceje kallyhas, kívül füteő, hituan.
 Az hazak es Istalok Pagyan vagyon . . .
 Az Uduaron Vagjon egy kut. Sindeljes Negy Oszlopra Lancza az kutba esset.

21. kép. Az ún. Királyudvar, volt kamarai épület alaprajza (O. L. T. I. fasc. 4. no. 371.)

Obor Vagjon az Varos Veghe fele Egy Pinczeben . . .
 Vendég fogado haz
 [1 ajtó, 5 ablak, egyszerű bútorok] Egy Uy Zöld kalyhas kemence benne.
 Ezen Vendegh fogado hazbul nilik egy Oldal kamora . . .
 Vendég fogado Pitvarban
 . . . egy Uy keő konyha [2 ablak]
 Az Pitvarbul nyilik egy küuel botolt Pincze . . .
 Az pitvarbul nilo Kamaraban avagy Szobaban [1 ajtó, 3 ablak] . . .
 . . . Uy Sargha kallyhas kemence . . .
 Egy Arnyek Szek nyilik belöle . . .
 Ugyan az Pitvarbul Nyilo Szobabul nilik mas Szobais avagy haz [1 aito, 2 ablak] . . .
 Uy sargha Mazu kemence benne . . .
 Azon hazbul nyilik egy Arnyek Szek . . .”

Az 1685. IV. 5–13-án felvett inventárium szerint:⁴⁵ „Nagy Curia. Ezen Curia cum ad appertinentiis in anno 1678. 11. Junii, a török, német tüzes miatt mindenestül fogva el pusztult, ösze éget, az időtül fogvást csak a pusztá kü falak, kéményeivel edgyüt állanak fen, mind az ideiglen semmi részében nem resteuráltott . . .”

Az 1686. I. 30-án felvett inventárium részletesen írja le a kúriaegyüttest:⁴⁶ „Ezen Tarczal Varassát, midőn az Egri Törökök a' felső elmult Esztendőekben el Rabolvan egészen megh

45. U et C. 7. f. fasc. 115/18.

46. U et C. 5. f. fasc. 58/14.

22. kép. Az ún, Királyudvar belső tere

23. kép. Az ún. Királyudvar belső árkádsora

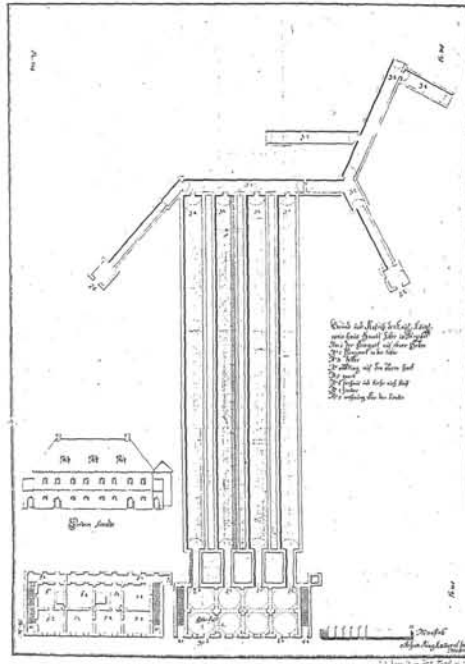
égette volna: Ugyan akkor ezen Nagj Curiais egészen megh egvén, most mar azon pusztaságában vagjon, mivel azolta Semmit rajta nem építettek, most csak az omladozasban levő pusztá kőfalai allanak fel, pusztasaga miatt Senki nem lakik benne.

Ezen Curiaban vagjon három pincze . . . az első öreg, torka és belőlis kő boltos, vagjon ez az első rend kő Házak alatt. Ez három reszből áll . . . [500 Hordó] . . . A korcsmais usualtatott; de csak Sokadalomnak idején.

A második pincze vagjon a Perőis ház [présház] alatt. Torkas és belső reszeis egj darabon kő boltos: Ezen Pinczébennis némely Esztendőben Korcsma bor arultatott; de most pusztán lévén,

24. kép. Az ún. Rákóczi-borház nyugati homlokzata

25. kép. Johann Jung terve az ún. Rákóczi-borházzal
(O. L. T. I. fasc. 4. no. 348.)

nem usualtatik. Ezen háznak vegiben volt egj nagy kőbul rakott Uri Konjha, mely le Szakadvan, ket embert megis őlt, és egészen elis romlott.

Vagjon a Harmadik Pincze a Szakmánjosok haza alatt; Torka és belölis egj darabon kő boltos . . . Vagjon ezen Curiaban kőbul rakott Czirkáló házis [őrház], meljben Dezmai alkalmatossággal kerülők laktanak: . . .

E mellett vagjon egj Kőbul rakott viznélkül valo mely kut.

Ezen Curiaban levő hazaknak Ablakaiban öreg és apro Rostely vagjon Tizen hat.

Vendegh Fogado ház.

. . . A . . . Nagj Curia mellet vagjon, ezis pusztá, csak a kőfalai allanak fel: alatta egj jó kő boltos Pincze”

Az Inventáriumban leírtak nagyon jól azonosíthatók az OL. T. 1. fasc. 4. no. 371 Kamarai épület alaprajzán (21. kép). A kúria alaprajzán jelzi a három pince lejárátát. A „Czirkáló házis” az udvar közepén állt, mellette az udvaron a rajz a kutat is jelöli.

A tokaji uradalom XVIII. századi összeírása szerint „Eő Nagyságok nagy kuriáján: Kőből épített . . . csak kőfalak állanak.” Az épületegyüttes felújítása és korona-uradalmi központhoz való kialakítása 1750–70. közé tehető. Átalakítására 1799 körül tervek készültek. Feltételezhető, hogy ekkor épültek ki az udvar hátsó részén a kőépületek, és a régi fatornácok helyett a kőből készült boltíves árkádsor (22–23. kép). Az épület átalakításáról már csak 1857-ben történik említés, amikor Ferenc József látogatása miatt a Királyudvari tisztartói lakást fejedelmi lakosztállyá alakították át.⁴⁷

Az épületegyüttes kialakítása egyszerű. Szigeteletlen kőfala, részben alapincézett, belső udvarát az ÉNy-i oldalon íves árkádsor keretezi. A főépület árkádsora be van falazva. Míg a DK-i volt fiskális ház fatornácós, egyszerű vakolt kialakítású. Jelenleg az épületegyüttes utcai és DK-i szárnyán a Borkombinát dolgozóinak lakásai, míg a hátsó részen gazdasági üzemelési raktározási helyiségek találhatóak.

2. Zeleméri-kúria = Rákóczi-borház: Szintén a Rákóczi-kúriák közé tartozott. Az 1696–97. évi Tanúvallatás Aspremont herceg kérésére a hegyaljai birtokok ügyében (NRA 768/31) így azonosítja be az épületet: (tarcali tanú) „tudgya, hogy az nagy Udvarházon belül való udvarház Tarczalt (kinek most jobbára csak keő falai fenn alanak) nevezettik Zeleméri háznak”.⁴⁸

Az 1686. I. 30-i Inventárium leírása szerint Zeleméri Curia.⁴⁹

„Ezen Curianak minden épületi meg egven, csak a Kőfalai állanak fel. Harom kő boltos oldal Kamora benne, hazakbul njilo, pusztak.

A ház ket Contignatioban vagjon, Felső és also házak, az alsonak padlas gerendai meghvadnak, a Felsőnek elpusztultanak. Ezen háznak öt Ablakai vadnak, harom öreg, ket kicsiny, minden vas rostélyos.

Ezen Curiában vagjon egj egészen kő boltos pincze . . .”

A Zeleméri-kúria örökösödés útján jutott a Rákóczi-család birtokába (Zelemériek Dobó István nővéreinek leszármazói, közöttük Lorántffy Mihály lányai), majd az épület Aspremint herceg II. Rákóczi Ferenc húgának, Julianna Borbálának férje tulajdonába került. A Rákóczi-szabadságharc bukása után is csak a kőfalak álltak, tető nélkül. A XVIII. sz. közepén gr. Grassalkovics Antal kezdeményezésére az épület helyén (esetleg kőfalainak felhasználásával) épült ki a kincstári pince, amely a Szarvas-dűlőben kialakított szőlőtelep termésének feldolgozására és tárolására szolgált (24. kép).

A Henye vagy Szt. Therésia hegyén kialakított szőlőtelep termésének feldolgozására a hegy déli lábánál alakítanak ki hasonló pincét, amely később a szőlészeti és

47. Mosolygó J., i. m. 155.

48. O. L. NRA 768/31.

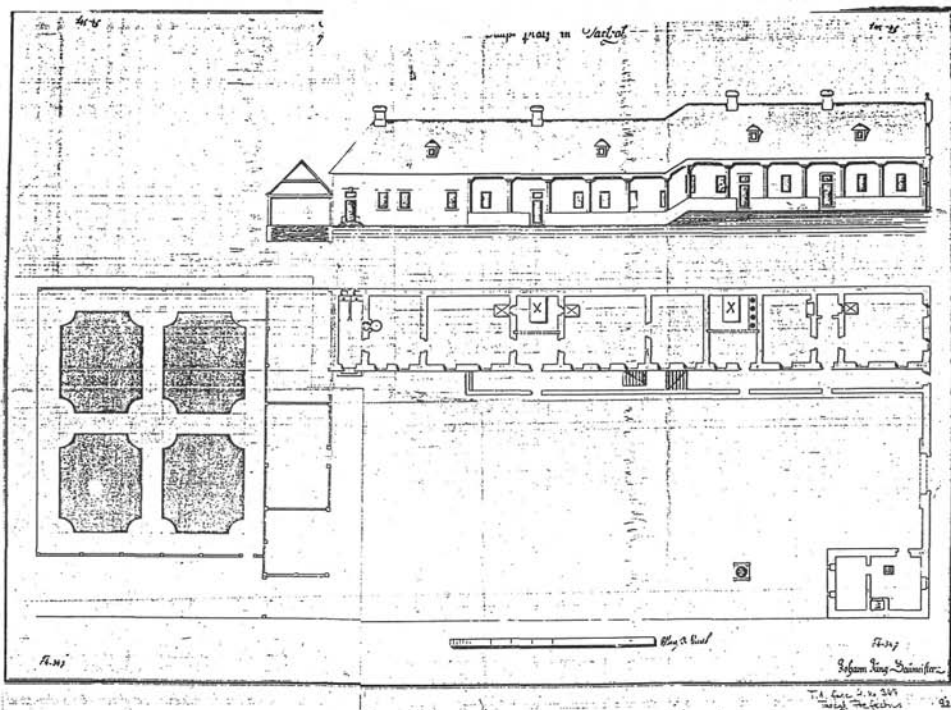
49. U et C. 5. f. fasc. 58/14.

28. kép. A megépült ún. Kincstári kereskedelmi bolt

származó, illetve a jelenlegi állapotot rögzítő felmérés mutatja be. A terv szerint az épület földszintjén három pillérrel középen alátámasztott nyolc boltmezős feldolgozó tér alakult ki. Ebből nyílik négy ajtóval a hatalmas négyágú pincetér. Az épület két oldalán egykarú lépcső vezet az emeleti szinti folyosóra, ahonnan nyílik a kéttraktusú lakótér. Az épületet feltételezhetően a XIX. sz. közepén felújították, majd újabb felújítására a XX. század második felében (60-as évek) került sor. A mai épületre a XIX. sz.-i felújítás formajegyei a jellemzők. A domboldalba épült, utcára néző hosszanti földszinti homlokzatán négy íves faragott kőkeretes kapu található, amiből a két középső vezet a szőlőfeldolgozó helyiségbe, míg a két szélső az emeletre. A földszinti vastag ajtó és ablakkeretelések vízszintesen erőteljesen rusztikázott vakolt falfelületet tagolnak, míg a felső szintet sima, vakolt falfelület és azt megbontó ablakpárkányokkal és szemöldökökkel hangsúlyozott zsalugáteres ablakok tagolják. A főépület udvari oldalát árkádos folyosó zárja. Az épületet a Tokaj-hegyaljai Borkombinát használja, földszintjét az eredeti funkció szerint, míg az emeletén vendégszobákat kialakítva.

3. *Kincstári kereskedelmi bolt*: A tarcali Fő utca ÉK-i oldalán a volt piactéren áll az épület, melyet szintén Johann Jung kamarai építőmester tervezett (T. 1, fasc. 4. no. 355). Az épület kétszintes. Földszinti helyiségei boltozottak. Négy üzlethelyiséget foglal magába (27. kép). Az emeletre két lakás lett tervezve. Az eredeti tervekkel ellentétben az épület nem kontyolt nyeregtetővel, hanem romfalakkal épült meg. Ezenkívül homlokzatképzése tér el a tervezettől: a kőkeretes földszinti nyílászárók a tervezett félkörív kialakítás helyett szegmensíves kialakítással készültek. A tervezett faltükrös és horizontálisan erőteljesen tagozott épülettel szemben egyszerűbb hálós, faltükrös, vakolt homlokzatkialakítás készült (28. kép). Érdekessége a tervnek, hogy betekintést ad az épület bővebb környezetére is. Ábrázolva a szomszédságában lévő két italmérő házat és a húsboltot. Az épületen az eredeti állapothoz képest minimális változtatás történt a földszinti nyílászárók egy részének kicserélésével, valamint a jellegtelen vakolatfelújítással. Az épület a mezőváros XVIII. sz.-i fellendülő időszakában épült, 1770–90 között. Feltételezhetően összefüggés van az első zsidó betelepüléssel is, amire

30. kép. Johann Jung terve az ún. prefektus-házhoz (O. L. T. I. fasc. 4. no. 347.)

31. kép. Az ún. prefektus-ház utcai homlokzata

és dolgozott a koronaauradalom prefektusa. Az udvaron állt a börtön is, melyet a terv ábrázol (30. kép). A koronaauradalom később átengedte az épület hasznosítását, és református iskolaként, majd általános iskolaként funkcionált az 1870-es évekig. A börtön lebontásra került. Jelenleg az épületben lakások vannak. A terv szerint megvalósult egytraktusos épület fatornácos kialakítással, utcai homlokzatán falazott díszes oromfallal készült (31. kép).

Összegzés

Az építészeti emlékek védelme, fennmaradásuk biztosítása a műemlékvédelem feladata. Ezt a feladatot a történeti-művészeti értékük feltárásán túl jogi, urbanisztikai, hasznosítási és helyreállítási eszközökkel látja el. A jogi védelem alapja az Építési Törvény, valamint az 1/1967. (I. 31.) ÉM számú rendelet a műemlékvédelemről, amely előírja a védetté nyilvánítás szabályait. Tarcal községben az 1976-ban kiadott hivatalos műemlékjegyzék 5 védett épületet tartott nyilván. (Ebből kettő műemlék, [ún. Rákóczi-ház, Könyves K. u. 52.; r. k. templom], míg három épület pedig műemlék jellegűvé van minősítve [Fő u. 71. bölcsőde v. kastély; ref. templom, Teréz-kápolna].) Az elmúlt évek során újabb négy épület kapott műemléki védeltséget. A koronauradalmi épületek közül nem áll műemléki védelem alatt az ún. Királyudvar, a kincstári kereskedelmi bolt és a prefektus-ház. Történeti értéke alapján a Királyudvart „műemlékké”, míg a kincstári kereskedelmi boltot és a prefektus-házat „műemlék jellegű” épületté indokolt minősíteni. A műemléki értékek fokozottabb védelme érdekében területi védelmet is biztosítani kell „műemléki környezet” kijelölésével. Az országos védelem mellett a helyi tanácsi védelmi kategóriát is javasolom bevezetni a településen. E védeltségi kategóriába indokolt sorolni minden olyan épületet, építményt, településszerk. elemet, amelynek műemléki értéke kisebb, de a településre jellemző volta miatt befolyással van környezetére – eltűnése, jellegének megváltoztatása kedvezőtlen lehet.

A védelem fő urbanisztikai eszköze a rendezési terv, amivel Tarcal község rendelkezik, de annak felülvizsgálatát javaslom. A felülvizsgálat során mindenekelőtt egy alapos műemléki vizsgálatot kell készíteni. A vizsgálat során a védett egyházi és koronauradalmi épületeken túl, indokolt feltárni a jelenleg nem védett épületek műemléki, történeti, esztétikai értékét is. A vizsgálatra alapot kell elkészíteni a település új rendezési tervét. A terv készítése során a műemléki értékek megőrzése és jelenlegi településszerkezet szerves továbbfejlesztése a fő cél. Erre a két fő szempontra alapot kell a mai, ill. jövő igényeinek is megfelelő települést fejleszteni, formálni. A szükséges funkcionális igényeket döntően a meglévő épületállomány felhasználásával javasolom biztosítani. A műemlékileg védett épületek leghatékonyabb védelmét a megfelelő funkcionális hasznosítás biztosítja. Ebből következik, hogy csak akkor tarthatók fenn, ha megfelelő funkciót kapnak. Tarcal egyházi épületei közül a római katolikus templom és a református templom eredeti formájában funkcionál, így ezen a téren probléma nem jelentkezik. A Szt. Theresia-kápolna a településen kívül a Terézia-dombon (Henyé) a szőlők között található. Környezete elhanyagolt, az épület üresen áll. Az épület környezetét indokolt parkosítani. A szép panoráma, az 1849-es csata indokolja pihenőhely kialakítását. Az épület megfelelő hasznosításához célszerű az egyházi funkció visszaállítása. A zsinagóga a felszabadulás óta üresen áll és pusztul. Funkcionális hasznosítása egyrészt liturgikus, másrészt idegenforgalmi lehet. Magyarországon jelenleg két helyen, Sopronban és Budapesten, a Várban található zsidó múzeum. Indokolt megvizsgálni a hegyaljai zsidóság emlékét megőrző és bemutató zsidó múzeum létrehozásának lehetőségét is. A zsinagóga közel fekszik a Rákóczi-pincéhez, így idegenforgalmi helyzete kiváló. A Királyudvar jelenleg lakások céljára szolgál. A hegyaljai idegenforgalom egyik bázishelye lehet. Az épületegyüttesből igényes szálloda alakítható ki, szomszédságában a zsinagógával, felette pedig a Rákóczi pincében étterem, borozó funkcionálhat. Így Tokaj mellett a Hegyalja egyik idegenforgalmi központja teremthető itt meg a borkombinát és az idegenforgalmi szervek bevonásával. A kincstári kereskedelmi bolt földszinti helyiségei butik, ajándékbolti funkciót nyerhetnek, visszaállítva az épület eredeti funkcióját. Az emeleti részen az eredeti funkciónak megfelelően két lakás alakítható ki. A prefektus-ház korszerű lakásokká alakítható át.

A műemlékvédelem egyik legfontosabb eszköze a helyreállítás, melynek feltételeit a szakismereten túl a megfelelő összefogással, a szükséges pénzügyi források biztosításával lehet megteremteni. A helyreállítás fő patrónusa az OMF-en kívül a helyi önkormányzat, valamint a Hegyaljai Borkombinát lehet. A feldolgozott épületek közül a római katolikus templom és a református templom kivételével mindegyik épület megérett a műemléki helyreállításra. Ez a feladat a szakmai feltételeken túl döntően a pénzügyi forrás függvénye, amit az OMF-en kívül a tulajdonosoknak és a helyi önkormányzatnak kell társadalmi összefogást is igénybe véve megteremteni. Hegyalja műemléki értékeihez kívántam tanulmányommal egy apró adalékot biztosítani, fontosnak ítélve védelmüket. Hegyalja ugyanis tokaji bor és történeti értéke következtében az elkövetkezendő időszakban a megye egyik idegenforgalmi bázis területévé épülhet ki, ahol az építészeti értékek megőrzésének is jelentős szerep jut majd.

BAUDENKMÄLER DER EINSTIGEN KRONDOMÄNE VON TARCAL

Tarcal ist eine für die Landschaft von Tokaj-Hegyalja typische Siedlung. Sie liegt im Norden Ungarns, dort, wo die Grosse Ungarische Tiefebene und das Zemplén-Gebirge aufeinandertreffen. Über lange Jahrhunderte hinweg war dies königlicher Besitz, sodass in dieser Siedlung die Architektur der Geschlechter und des Bürgertums sowie auch der Bauernschaft des Staates und des Marktfleckens aufeinander wirkte und nebeneinander existierte.

Tarcal hat eine reiche Geschichte. So wurde es schon bei Anonymus erwähnt. König Kálmán Könyves hielt 1110 hier die Landesversammlung ab. Von den Türken und den Anhängern der Habsburger wurde die Siedlung mehrfach zerstört. Die Geschichte von Tarcal war im 17. und 18. Jahrhundert eng mit der Geschichte der Familie Rákóczi verflochten. Von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an hatten dann die Bauarbeiten für die Krondomäne einen starken Einfluss auf die Entwicklung der Siedlung. Ein bedeutender Teil dieser baulichen Werte entstand eben in jener Zeit. Als hervorragendes Ereignis im Leben der Stadt galt, dass eine der grossen Schlachten während des Freiheitskampfes von 1848, die sogenannte Schlacht von Bodrogkeresztúr, eben hier ausgefochten wurde.

Geographische, historische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Faktoren bildeten den Siedlungsorganismus mit. Schon Mitte des 15. Jahrhunderts trug Tarcal städtischen Charakter. Wahrscheinlich besass es zwei Gewanne. Umwälzende Veränderungen für die Struktur der Siedlung brachten dann die Regulierung der Theiss und der Ausbau der Eisenbahnlinie. Die Baudenkmäler der Siedlung entstanden zumeist auf Hinwirken der Familie Rákóczi; nachdem sie jedoch ihres Besitzes verlustig geworden war, machte die Krondomäne ihren Einfluss hier gelten. Der Bau der Gebäude wurde zum Teil von der Kammer als ihr Patron gefördert oder genehmigt. Hierzu gehören die klerikalen Gebäude (römisch-katholische Kirche; reformierte Kirche; St.-Theresien-Kapelle; Synagoge). Bedeutend ist auch die Zahl jener Gebäude, die die Kammer als Herr über die Tarcaler Krondomäne selbst errichten liess (Königshof, Rákóczi-Weinhaus, Schatzkammer-Handelshaus, Präfektenhaus).

Klerikale Gebäude

Die römisch-katholische Kirche gehört zu den ältesten Gebäuden der Siedlung. Sie wurde während des 15. Jahrhunderts im gotischen Stil erbaut. Lange Zeit wurde sie von protestantischen Gäubigen genutzt. Diese Kirche wurde 1678 von den Türken in Brand gesetzt, später dann einigermaßen renoviert, sodass sie bis Mitte des 18. Jahrhunderts bestand. Dann liess die Kammer in den Jahren 1765–66 auf den alten

grundfesten eine neue Kirche in barockem Stil errichten. In dieser tun sich besonders die reich geschnitzten Inneneinrichtungen und Werke hervor. Mit ihr entstand eine der schönsten Barockkirchen von Hegyalja. An der Nordwand des Kirchenschiffes befindet sich die sog. „tarcali Pieta“, das barocke Grabmal von Aloiz Szepesi, dem Abt zu Mogyoród. Die reformierte Kirche wurde zwischen 1772 und 1797 in spätbarocken Stil erbaut. Vom Grundriss her hat sie Rechteckform. Die St.-Theresien-Kapelle wurde im Auftrag von Antal Grassalkovich 1749–50 durch den Baumeister Gottfried Dresse in barockem Stil erbaut. Sie hat einen ovalen Grundriss, und vor ihrer Front steht ein niedriger Turm. Die Synagoge muss Ende des 18./Anfang des 19. Jahrhunderts entstanden sein. Sie trägt Elemente des späten Barock, des Zopfstils und des frühen Klassizismus. Die Deckenbemalung im Liturgieraum ist von grossem Wert.

Baudenkmäler der Kron-domäne

Der sog. Königshof ist eines der charakteristischsten Gebäudeensembles von Tarcal; er steht jedoch nicht unter Denkmalschutz. Im Jahre 1644 wurde sein Inventar aufgenommen, wonach sich beweisen lässt, dass es sich hierbei um jene Rákóczi-Kurie handelt, die nach ihrer Beschlagnahme von der Kammer zum Herrenhaus der Kron-domäne umgestaltet wurde. Anm der Stelle (oder auf den Grundfesten?) der ehemaligen Zelemér-Kurie entstand das Rákóczi-Weinhaus, um es als Wirtschaftsgebäude für den Wein aus dem Schatzkammergut zu nutzen. Dies entstand 1770 und wurde vom kammerbauherrn Johann Jung entworfen. Im Auftrag der Kammer wurde zwischen 1770 und 1790 auch das Schatzkammer-Handelshaus – ebenfalls nach Plänen von Johann Jung – erbaut Neben seiner Funktions als Handelshaus wurde dieses Gebäude anfangs von den Juden auch als Gebetshaus genutzt. Unter den vorgesehenen Plänen für Bauten auf der kron-domäne entstand als letztes gegen Ende des 18. Jahrhunderts auch nach Entwürfen von Johann Jung das Präfektenhaus. Hier befand sich das Gefängnis und später eine reformierte Grundschule.

Die in dieser Studie behandelten Bauten mögen einen Beitrag dazu leisten, die Baudenkmäler von Tokaj-Hegyalja aufzudecken und für ihren nötigen Schutz zu sorgen.

Csaba Olajos